

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA ETNOTOPONIMIK XUSUSIYATLAR

Tojiboyev Munavvarjon No‘monjonovich
O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi
Farg‘ona akademik litseyi tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: maqolada toponimlarni lingvistik aspektda o‘rganish, leksik birlik sifatidagi nomlash xususiyatlarini tahlil qilish haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: toponim, lingvistika, “Devonu lug‘otit turk” asari, geografik toponimika, Mahmud Koshg‘ariy, turkiy xalqlar.

Hozirgi kunga kelib muayyan arealga xos toponimik birliklarning barcha turlarini yaxlit bir butun tizim sifatida antropotsentrik, sotsiolingvistik, semantik, nominatsion-motivatsion, tarixiy-etimologik jihatdan tadqiq etishga talab ortmoqda. Toponimlarni lingvistik aspektda o‘rganish, leksik birlik sifatidagi nomlash xususiyatlarini tahlil qilish, onomastik birliklar semantikasini yoritish, tarixiy, madaniy, uslubiy semalarni tadqiq qilish dolzarb hisoblanadi.

Dunyo tilshunosligida lingvistik, tarixiy, geografik toponimika, areal lingvistikaga oid izlanishlar yuzaga kelmoqda. Toponimikaning tarkibiy qismlari bo‘lgan oykonimlar, gidronimlar, oronimlar, agiotoponimlar va nekronimlar kabi birliklarni yangi lisoniy paradigmalarda asosida tadqiq etish kun tartibiga qo‘yilgan. Toponimlarni tarixiy-lisoniy jihatdan tahlil qilish, ayniqsa, semantik xususiyatlarini o‘rganish xalqning milliy, etnik, ijtimoiy-siyosiy, madaniy tarixini, tilning tarixiy taraqqiyoti va takomilini yoritishda, nominativ, kommunikativ, akkumulyativ funksiyalari mohiyatini aks ettirishda ahamiyatlidir. O‘zbek tilshunosligida toponimikani o‘rganish borasida ko‘pgina ishlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, respublikamizning barcha hududlari tarixiy-lisoniy jihatdan alohida o‘rganilmagan. “Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o‘rganish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo‘llab-quvatlashimiz lozim”¹. Bugungi kunda o‘zbek toponimikasi oldiga barcha viloyatlar toponimiyasini zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida tadqiq etish vazifasi qo‘yilmoqda.

Ma‘lumki, joy nomlari chuqur ilmiy, siyosiy, amaliy va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib, jamiyat tarixida bo‘lib o‘tgan voqeya va hodisalar joy nomlarida muhrlanib qolgan.

Toponimikani o‘rganish til tarixi va til nazariyasi uchun katta ahamiyatga

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. — Тошкент: Ўзбекистон, 2018. — Б 22.

ega. Ko'pgina joy nomlari juda qadimiydir. Ibtidoiy yozma yodgorliklarda qayd qilingan geografik nomlarni keyinroq uchraydigan shakllari va hozirgi talaffuzi bilan solishtirib, tilning lug'at tarkibida, so'zlarning dastlabki shaklida ro'y bergan o'zgarishlarni bilib olish mumkin.

Etnonim va toponimlarni to'plab tadqiq etish o'zbek tilidagi atoqli otlar tizimining shakllanish bosqichlari xususida qimmatli ma'lumotlar beribgina qolmay, xalqimiz tarixi, urf-odatlar, turmush tarzi, o'lkamiz jug'rofiyasi va arxeologiyasi, shuningdek, ma'naviyatimiz sarchashmalari haqida keng qamrovli izlanishlar olib borishga asos bo'la oladi. Xalqimiz tarixi, taqdiri va turmush tarzining o'ziga xos qomusi hisoblangan joy nomlari ajdodlarimiz tafakkurining bebaho yodgorligi, o'zbek ma'naviyati xazinasini asrlar davomida boyitib kelgan muhtasham qadriyatlarimizdan biri sanaladi.

Bundan roppa-rosa 950 yil avval 1072 yilning 25 yanvarida Mahmud Koshg'ariy turkiy xalqlarning oltin kitobi "Devonu lug'otit turk"²ni yozishni boshladi va ikki yil davom etgan mashaqqatli mehnatdan keyin 1074 yilning 10 fevralida yakunladi. Bu turkiy xalqlar tarixidagi eng salmoqli va bebaho asarni boshlashdan avval Koshg'ariy "Yuqori Chindan boshlab butun Movarounnahr, Xorazm, Farg'ona, Buxoro, hozirgi Shimoliy Afg'onistonga qadar cho'zilgan" turkiy o'lkalarni, shaharlar, qishloq va yaylovlarni kezib chiqdi, shu asnoda turli sheva va lahja xususiyatlarini o'rgandi, ularni adabiy til bilan chog'ishtirdi, o'z ishi uchun nihoyatda boy manba to'pladi. Lug'at tuzishda arab tilshunoslari yaratgan an'anadan unumli foydalangan holda, ishga ijodiy yondashdi, turkiy til qonuniyatlarini birinchi navbatda inobatga olib, kitobi — "Devonu lug'otit turk"ga tartib berdi.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari bebaho bir qomuski, undan har bir mutaxassis o'ziga kerakli material topa oladi. «Devon»ni ayni vaqtda qimmatli toponimik asar ham deyish mumkin. Chunki bundan uch yuz-to'rt yuz yil oldin yozib olingan nomlar ham hozirgi talaffuzdan ko'ra qadimgi toponimiyaning dastlabki shakliga ancha yaqin bo'ladi. «Devonu lug'otit turk» esa bundan qariyb 10 asr oldin yozib qoldirilgan. Shuni aytish kerakki, toponim qanchalik ilgari yozib olingan bo'lsa, shunchalik qimmatli sanaladi. Chunki ana shu davrda joy nomlarining fonetik hamda grammatik xususiyatlarida ganday o'zgarishlar ro'y berganini aniqlash mumkin bo'ladi. Mahmud Koshg'ariy asarining toponimika uchun ahamiyati undagi joy nomlari bilangina tugamaydi.

Toponimlarning etimologiyasi, semantikasini aniqlash hamda grammatik xususiyatlarini hisobga olishda qadimgi etnonimlar, antroponimlar, o'simlik, hayvonlarning o'sha davrdagi nomlari, toponimlarning grammatik tuzilishiga doir

² Қаранг. Кошғарий М. Девону луғатит турк . – Тошкент: Фан, Т. I , 1960, – 449 б.; Т. II, 1961, – 427 б.; Т. III, 1963, – 466 б.

mulohazalar g'oyat zo'r ahamiyatga egadir. Bu jihatdan «Devon» nihoyatda boy material beradi.

«Devon»dagi toponimik ma'lumotlarni bir necha turga bo'lish mumkin:

1. «Devon» da tilga olingan joy nomlari.
2. Etnonimlar, ya'ni turli xalq, elat, qabila, urug' nomlari.
3. Antroponimlar, ya'ni kishi ismlari.
4. Geografik atamalar, o'simlik hamda hayvon nomlari.
5. So'zlarning fonetik va grammatik tuzilishiga doir fikrlar.

Ma'lumki, «Devon»ga doira deb atalgan xarita ilova qilingan. Bundan tashqari, matnda ham bir qancha joy nomlari izohlab o'tilgan. Bizning hisobimizga ko'ra «Devonu lug'otit turk»da jami 160 dan ortiq toponim tilga olingan. Shu o'rinda aytish joizki, asarda ayrim joy, ba'zi o'simliklar, hayvonlar nomlari atamalar takroran berilgan. Bunday qaytariqlar hisobga kirmaydi, albatta.

«Devon»dagi nomlarning asosiy qismi O'rta Osiyoga oid turkiy nomlardir. Bu toponimlarning bir qanchalari hamma uchun tushunarlidir. Chunonchi, Oqsoy, Oqterak kabi nomlarni hozir ham uchratish mumkin. Buxoro, Farg'ona, Samarqand, Xo'jaad, Xorazm, Talas, Tarina, Sayram, Manqishloq, Issiqkol kabi toponimlar deyarli o'zgarishsiz yetib kelgan. Ha, Qorayalg'a, Ala, Ertisli kabi nomlar fonetik jihatdan biroz o'zgarib ketgan va hozir Hi, Qorajllg'a, Olay, Irtish shaklida yoziladi.

Beshbaliq, Yangibaliq, Tunkand, Yankand, O'zkand kabi shahar nomlari, Badalart, Buqachart, Zanbiat, Qavaqart, Yafg'uart kabi dovonlar, Ikkio'kuz, Qoraqosh O'kuz, O'rungqosho'kuz kabi daryolar etimologiyasiga «Devon» ning o'zidan javob topish mumkin.

Ma'lumki, toponimikada turli afsonalar ham inobatga olinadi va o'rganiladi. Lekin joy nomlari etimologiyasi to'g'risida Mahmud Koshg'ariy keltirgan ma'lumotlarni sinchiklab o'rganish zarur.

«Devonu lug'otit turk»dagi toponimlarning biz uchun yana bir qimmatli tomoni ularning grammatik xususiyatlaridir. Ma'lumki, joy nomlarining etimologiyasidan tashqari grammatik tuzilishiga qarab ham ularning qaysi tilga, qaysi davrga oid ekanligini ma'lum darajada aniqlash mumkin.

Hozirgi turkiy toponimlarning asosiy qismi ikki va uch komponentdan, ya'ni tarkibiy qismdan iborat. «Devon»dagi joy nomlarining yarmidan ko'pi bir komponentli nomlar. Masalan, Yamak, Yofinj, Alusli, Azig', Abul, Etil, Udun, Yamar, Ala, Urang, Qo'jn, Bukur, Talas, Qatas, Quya, Toman, Koson, Xazar, Chog'la, Barxaa, Sabran, Sitg'un, Tovg'ach, Barjug', Tartuq, Tayiz, Ko'rung, Oazvin kabilar ana shular jumlasidan. Ikki komponentlilar u qadar ko'p emas: Ikkiko'z, Oqsoy, Oqterak, Olayig'och, Beshballq, Yangibaliq, Qorayig'och, Badalart, Buqachart, Boyyig'och, Yulduzko'l kabilar. Bu toponimlarning birinchi komponenti

sifat, ikkinchi komponenti esa ot (geografik atama). Ikki komponentlilar grammatik tuzilishi jihatidan hozirgi toponimlardan farq qilmaydi. Uch komponentlilar esa atigi bir nechta: D'rungqosho'kuz, Qeraqosho'toaz, To'rig'arttayiz..

Etonimlar haqida. «Devon»da juda ko'p xalq, qabila, toifa nomlari - etnonimlar tilga olingan. Mahmud Koshg'ariy «Devon»ning bosh qismida turk qabilalari haqida so'z yuritib: bajanak, qipcboq, o'g'uz,- yamak, basmil, qay, yabaku, tatar, qirg'iz, chigil, taxsi, yag'ma, ig'roq, jaruq, jumul, uyg'ur, tangut, xtoy. Kitobning lug'at qismida esa kenjak, bayot, sag'doq, uch, qorluq, o'groq, kucha, balaq, Kalach, aramut, turkman, qiniq, salg'ar kabi etnonimlarni ham tilga olgan.

Bizning fikrimizcha, toponimika uchun yana bir ahamiyatli manba «Devon»da anchagina uchraydigan etnotoponimlardifr. Arg'u (shahar), Bulg'or dengizi, Bulg'or shahri, Kesjak saigir (shahar), Turk (shahar), Tavg'ach (mamlakat), Uyg'ur (viloyat), Yabaqu (suv nomi), Yag'ma (qishloq nomi), Yamak (cho'l nomi) kabilar aslida etnotoponimlardir. Bundan tashqari, doira xaritada ham G'uzlya, Qipehosi yurti, Basmil cho'li singari bir qancha o'lkalar tilga olingan. Demak, «Devonu lug'otit turk»³dan ayni vaqtda etnonimlar va etnotoponindar to'g'risida ham juda boy material topish mumkin.

Biroq etnonimlarning etimologiyasi to'g'risida Mahmud Koshg'ariy keltirgan rivoyatlarning hammasini ham to'g'ri deb bo'lmaydi. Masalan, u turkman - «turkmonand», ya'ni «turkka o'xshash», chigil - «chi gil», ya'ni «bu qanday loy», uyg'ur «xud xo'r», ya'ni «o'zi topib yeydigan» degan so'z bo'lib, bu turk qabilalarining nomlari forscha degan xulosani bildirgan. Tanqidiy foydalanilsa, bu ma'lumotlar etnografiya, shuningdek, toponimika uchun ishonchli va boy material bo'lib xizmat qiladi.

«Devon»dagi kishilar ismlari shu jihatdan qimmatliki, bir necha arabcha ismlarni istisno qilganda, kishi ismlarining deyarli hammasi qadimiy turkiy bo'lib, hozirgi vaqtda iste'moldan chiqib ketgan. «Devonu lug'otit turk»dagi 60 dan ortiq kishi ismlari orasida xonlarning, pahlavonlarning, urug' boshliqlarining, oddiy kishilarning ismlari, laqablari bor, Akademik I.Y.Krachkovskiy musulmon mamlakatlarida qullarga va cho'rilarga Yoqut, Zumrad, Kofur (kamfara) kabi asl toshlar yoki xushbo'y moddalar nomlarini qo'yish rasm bo'lgan deb yozgan edi. Mahmud Koshg'ariy ham bu fikrni isbotlaydi.

Demak, Kumush, Tilla (ba'zan Oltin) kabi qimmatbaho metall nomiari bilan atalgan ismlar ham dastlab qui va cho'rilarga qo'yilgan.

Mahmud Koshg'ariy ba'zi ismlarning etimologiyasini ham aytib o'tgan. Bektur - «o'rningda bek tur, uzoq yasha», To'g'ril - yirtqich qush nomi, So'kman - «jang

³ Караев С. Опыт изучения топонимии Узбекистана: Автореф.дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969. – 26 с

saflarini sindiruvchi», Burslan - «qop-lon», Suli— Sulayman so'zining qisqargani va hokazo. Bir qancha ismlarni izohsiz tushunish mumkin: Bug'raxon (bug'ra, buvra - erkak tuya), Barsxon (bars - qoplonning bir turi, bu so'z asli turkiy, yo'lbars esa «yo'l-yo'l bars» demak), Qilichxon, Turumtoy (yirtqich qush), Arslon tegin va hokazo. Atish, Utush, Abi, Buluch, Tutush, Tekish kabi ismlarning semantikasi esa biz uchun aniq emas.

«Devonu lug'otit turk» leksikasi toponimika uchungina emas, balki umuman til tarixi, dialektologiya uchun bitmas-tuganmas lazina. «Devon»da hozirgi vaqtda keng iste'molda bo'lgan so'zlarni ham, shaklan biroz o'zgargan atamalar hamda hozirgi vaqtda butunlay ishlatilmaydigan so'zlarni ham uchratish mumkin.

Xulosa qilib aytgatta, «Devonu lug'otit turk»dagi geografik atamalar sinchiklab o'rganilishi kerak. Chunki ular ko'pgina toponimlarning etimologiyasi uchun «kalit» bo'lib xizmat qilishi mumkin.

«Devon»da qaraqan (qarag'an), anduz (andiz), alrrta, alrnila (olma), arpag'an, burchaq (lo'viya), sarmusaq (sarimsoq), apshan (yavshan-shuvoq), yilg'un (yulg'un), yandaq (yontoq), qaramuq kabi o'simlik nomiari keltirilgan. Mahmud Koshg'ariy davridan buyon ularning shaklida deyarli o'zgarish bo'lmagan. Ayni paytda qazin (qayin), charun (chinqor), avya (ayva-behi), yag'aq (yong'oq), armut (Navoiyda-umrud, Radlovda-urmud), olmurut (nok, nashvati), azriq (ayriq) ajriq, egir, igir- iyir singari o'simlik nomlari esa fonetik o'zgarish yoki metateza (harflarning o'ri almashishi) bilan yetib kelgan.

700 sahifadan iborat “Devoni lug'atit turk” asari jahon madaniyati va ilm-fani rivojiga qo'shilgan ulkan hissa xisoblanadi. Qo'lyozmaning yagona va eng qadimgi nusxasi 1226 yilga oid bo'lib, Turkiya Milliy kutubxonasida saqlanadi.

Mahmud Qoshg'ariy shuni isbotladiki, turkiy tilning ahamiyati arab tilinikidan kam emas. Til va adabiyotning qadimiy obidasi – “Devoni lug'atit turk” yaratilganidan buyon o'n asrdan oshiq vaqt o'tdi. U hamon turkiy xalqlar tarixinio'rganishda betakror manba hisoblanadi. Buyuk olim, turkiy leksikograf, grammatist va dialektolog Mahmud Qoshg'ariy nomi turkiy xalqlar tarixiga qiziquvchi barcha insonlar uchun qadrlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Doniyorov X. O'zbek xalqining shajara va shevalari. –T.: Fan, 1968. 14-35-b.
2. Eremeev D.E. K semantike tyurkskoy etnonimii //Etnonimы. –M., 1970. S139.
3. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'otit turk. T.:O'zSSR Fanlar Akad.nashr, 1960. I. 89-b.
4. Shoniyozov K. Qang' dalati va qang'lilar. –T.: Fan, 1990.145-146-b.
5. Do'simov Z. Shimoliy Xorazm toponimlari: Filol.fanlari nomzodi...dis. T.,1970.33-b.